

Armenzorg en disciplinering.

Ali de Regt

Op één januari 1871 werd in Amsterdam een vereniging opgericht die zich tooide met de naam Liefdadigheid naar Vermogen. De oprichters waren de 18-jarige J.F.L. Blankenberg, zijn jongere broer en zijn zuster. Het eerste jaar telde de vereniging slechts vier leden en eenenveertig donateurs, maar de volgende jaren steeg dit aantal gestaag. De doelstelling van de nieuwe vereniging luidde aanvankelijk "hulp verlenen aan behoeftigen" en "tot nut van anderen werkzaam te zijn", maar in de loop van het eerste jaar kwam men al tot een wat preciezere omschrijving van de vorm die deze hulp moest aannemen. Liefdadigheid naar Vermogen wilde "preservatief" te werk gaan: zij wenste personen en gezinnen voor armoede te behoeden, zij wilde aan gezinnen die ondersteuning kregen nauwlettende zorg besteden en bepleitte een liefdadigheid "die tevens den lust en de gelegenheid tot werken aanwakkert bij de ondersteunden en hen aanspoort door anderer hulpe eindelijk zóó ver te komen, dat zij zichzelf zouden kunnen helpen" (1). Hiermee was de eerste moderne armenzorgvereniging in Nederland tot stand gekomen, die zich in de eerstvolgende decennia intensief zou inzetten om het gedrag van de armen in een meer beschaafde, ordelijke en geregelde richting om te vormen.

Volgens de civilisatietheorie van Elias komen leden van maatschappelijke bovenlagen tot verdergaande gedragsbeheersing onder druk van gelijken, maar ook van lagergeplaatsten die door overnemen en navolgen van hun gedragsmodellen tot bovenlagen trachten door te dringen. Elias wijst er op dat in latere fasen dit "beschaafde" gedrag over steeds bredere lagen van de bevolking werd verbreid. Distinctiezucht en imitatiedrang lijken de motoren achter dit proces van verdergaande civilisering, al heeft Elias niet aangegeven hoe dit

precies in zijn werk zou zijn gegaan. Aan een andere manier waarop geciviliseerd gedrag zich verbreid kan hebben, namelijk door doelbewuste pogingen van "hogere" groeperingen om beschaafd gedrag aan "lagere" groeperingen op te leggen, heeft hij echter geen aandacht besteed.

In dit stuk wil ik juist op deze bewuste en opzettelijke pogingen tot civilisering ingaan. De veranderingen van gedragsstandaarden van arbeiders die aan het einde van de 19e eeuw zichtbaar worden, zijn niet alleen te verklaren uit het imiteren van gedragswijzen van de burgerij. Burgerlijke groeperingen hebben met meer of minder succes en ijver geprobeerd het gedrag van arbeiders meer in overeenstemming te brengen met het eigen beschavingsmodel. Een van de manieren waarop deze beïnvloeding plaats had was via verzorging en hulpverlening. Aan de hand van ontwikkelingen op een specifiek terrein van verzorging, namelijk de modernisering van de armenzorg, zal ik laten zien hoe verzorgingsinstellingen een disciplinerende werking uitoefenden en bijdroegen aan veranderingen in het gedragspatroon van arbeiders (2).

Vernieuwing in de armenzorg

De economische achteruitgang die in de 18e eeuw in de Republiek inzette en die tot ver in de 19e eeuw voortduurde, leidde ertoe dat steeds grotere groepen niet meer in staat waren zichzelf ook maar een minimaal levensonderhoud te verschaffen. Grote aantallen waren hetzij tijdelijk, hetzij permanent aangewezen op de bedeling, het percentage bedelden werd in de eerste helft van de 19e eeuw op zo'n 15 à 20 geschat. (3).

Uit talloze geschriften blijkt hoezeer de burgerij zich zorgen maakte over het armoedeprobleem, maar uit deze geschriften blijkt ook dat zij armoede evenzeer weten aan de negatieve eigenschappen van de armen dan aan stagnatie van handel en nijverheid. De oplossing van het armoedeprobleem werd dan ook vaak gezocht in volksopvoeding, in het aanwakkeren van godsdienstzin, in de scholing van kinderen, in het bevorderen van een huiselijk leven en van nuttige vrijetijdsbesteding, kortom in

een "beschavingsoffensief" dat de armen tot fatsoenlijke werklieden moest maken (4). Dit beschavingsoffensief beperkte zich echter hoofdzakelijk tot verbale uitspraken; de armen merkten er weinig van. In de praktijk bleef bedeling de voornaamste manier om aan hun noden tegemoet te komen.

In 1854 was een nieuwe Armenwet in werking getreden, die de zorg voor de armen in de eerste plaats toewees aan kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid, en het optreden van de overheid ten aanzien van de armen zoveel mogelijk inperkte. Burgerlijke armbesturen mochten slechts onderstand verlenen wanneer kerkelijke of particuliere organisaties hiertoe niet bereid of in staat waren, en dan nog alleen bij "volstrekke onvermijdelijkheid". Deze wet had niet het effect dat sommigen ervan verwacht hadden. In 1855 bedroeg het aandeel van de overheid in de totale onderstandskosten ongeveer 40%, tegenover ongeveer 50% van kerkelijke instellingen. In 1900 was het aandeel van de overheid opgelopen tot bijna 47%, terwijl het aandeel van de kerk was teruggelopen tot minder dan 40% (5). In de tweede helft van de 19e eeuw nam het aantal particuliere verenigingen die zich met de zorg voor de armen gaan bezighouden snel toe. Hun aandeel in de totale onderstandskosten steeg van ongeveer 10% tot 15%, maar de invloed van deze verenigingen op de armenzorg was groter dan deze relatief geringe percentages zouden doen vermoeden.

Vooraf vanuit liberale burgerlijke groepen kwam steeds meer kritiek op het traditionele systeem van bedeling, dat ook na 1854 gehandhaafd was. Bedeling zou de luiheid, zorgeloosheid, domheid en apathie van de armen bevorderen en daardoor de armoede in stand houden, versterken of volgens sommigen zelfs veroorzaken. Deze opvatting was al veel vroeger te beluisteren geweest, maar in een periode van economische stilstand en grote werkloosheid had zich geen reëel alternatief voor bedeling aangeboden (6).

Omstreeks 1870 lanceerden de critici van het bestaande stelsel van armenzorg een nieuwe methode om een eind te maken aan de volgens hen funeste gevolgen van de generaliserende bedeling. Door een

individualiserende benadering van de armen, gebaseerd op grondig onderzoek van elk individueel geval, door persoonlijke omgang van beschaafde armbezoekers met de ondersteunden en door samenwerking tussen alle armbesturen zou materiële ondersteuning niet tot pauperisme hoeven te leiden, maar de zelfstandigheid van de armen kunnen bevorderen (7).

Nederlandse armenverzorgeren waren niet de eersten die deze denkbeelden naar voren brachten; zij vonden hun voorbeelden in Londen, waar in 1859 de Charity Organisation Society was opgericht, en met name in Duitsland, waar in de vijftiger jaren in de stad Elberfeld een gedecentraliseerd systeem van openbare armenzorg was opgezet dat volgens de individualiserende methode werkte. De eerste vereniging in Nederland die een variant van het "Elberfelder stelsel" invoerde, was het hierboven genoemde genootschap Liefdadigheid naar Vermogen, al spoedig gevolgd door andere verenigingen met vrijwel identieke doelstellingen en werkwijze. In 1895 telde Nederland ongeveer vijfentwintig van deze moderne armenzorgverenigingen.

Zoals gezegd droegen de particuliere organisaties maar een relatief gering deel bij in de totale kosten van onderstand; het aandeel hierin van de moderne organisaties is moeilijk te schatten. Liefdadigheid naar Vermogen, de grootste modern werkende vereniging ondersteunde jaarlijks zo'n 3000 personen of gezinnen en wees daarnaast op grond van de resultaten van het onderzoek honderden aanvragers af. Het belang van de moderne armenzorg lag naast deze directe hulp vooral ook in de mate waarin ze erin slaagde haar werkwijze in gang te doen vinden bij andere instellingen van liefdadigheid. Burgerlijke en kerkelijke armbesturen werden ertoe gebracht hun werkwijze enigszins aan de moderne eisen aan te passen, al gingen weinigen zo ver als de gemeente Leeuwarden, die een variant van het Elberfelder stelsel invoerde, en het Burgerlijk Armbestuur van Amsterdam, dat in 1896 met het aanstellen van vrijwillige armbezoekers begon. Samenwerking tussen armbesturen en het aanleggen van een centraal register dat het de armen onmogelijk moest maken van meer zijden steun

te verkrijgen, werd in veel gemeenten gerealiseerd en bij de Armenwet van 1912 ook verplicht gesteld.

Beschaafd en onbeschaafd gedrag

Moderne armenverzorgeren ontwikkelden weliswaar nieuwe methoden om de armoede te bestrijden, maar in hun ideeën over de oorzaken van armoede sloten ze nauw aan bij reeds lang bestaande opvattingen die armoede weten aan karakterfouten van de lagere klassen, aan onzedelijkheid en bandeloosheid, aan ruwheid, luiheid en onkunde. Dit mag verwondering wekken, omdat in deze zelfde tijd het armoede-vraagstuk voor het eerst werd herkend als een "sociale kwestie" die opgelost moest worden door sociaal-economische veranderingen en door overheidsingrijpen. Deze inzichten drongen echter nauwelijks door tot armenverzorgeren, bij wie de individualistische visie op het armoedeprobleem tot in de 20e eeuw overheerste. Ook de vernieuwers van de armenzorg baseerden hun oplossing op het oude idee dat de oorzaak van armoede bij de armen zelf gezocht moest worden. Zij wezen op de vele verkeerde eigenschappen van het "volk"; het meest funest in hun ogen was wel dat de lagere klassen blijk gaven van een schromelijk tekort aan zelf-beheersing:

"De hoofdoorzaak van armoede en achteruitgang is het toegeven aan de eerste opwelling, zonder de gevolgen te berekenen" (8).

De manier waarop de armen beschreven werden weer spiegelt de grote afstand die er in die tijd bestond tussen de gegoede burgerij en het "volk". De verschillen in gedrag en levensstijl werden door de burgerij als een absolute tegenstelling tussen beschaafd en onbeschaafd gedrag gezien, waarbij onbekendheid met en angst voor de lagere klassen hen ertoe bracht de negatieve eigenschappen die zij bij een deel van de lagere klassen aantroffen aan de gehele klasse toe te schrijven (9):

(...) het volk als geheel genomen is niet kwaad van zin, doch het wil zich geen breidel aanleggen, het geeft toe aan zijn neigingen en wensen zonder de gevolgen te overzien" (10).

Het beste middel om de armen tot grotere zelfbeheersing te brengen leek hen het voorbeeld van de hogere standen. Door persoonlijke kontakten tussen leden van de "beschaafde" stand en van het volk zouden de laatsten in aanraking komen met een stukje beschaving waaraan zij zich konden optrekken en waarnaar zij hun eigen gedrag konden richten. Geen volslagen nieuwe idee, gezien reeds de opmerking van Suringar:

"Die arme menschen leven in een kring, waar zij meestal niets anders hooren dan vloeken, tieren, razen en allerlei onhebbelijke tonelen bijwonen. 't Is voor hen een schat, dat zij eens in de week een kwartier uurs betere dingen hooren" (11).

De afstand tussen burgerlijke groeperingen en de lagere klassen was zo groot, dat leden van de burgerij konden streven naar grotere gelijkheid en meer beschaving van de arbeidersklasse zonder zichzelf bedreigd te voelen in hun superieure positie. Moderne armenverzorgeren zagen in het systeem van vrijwillige armbezoekers een manier om de armen in aanraking te brengen met leden van de beschaafde stand, die als voorbeeld van goed gedrag konden dienen, maar ook de opvoeding van de armen meer uitdrukkelijk ter hand moesten nemen. Waar armoede verklaard werd uit een gebrek aan zelfbeheersing, lag het voor de hand groter gewicht toe te kennen aan opvoeding dan aan materiële hulp:

"Geen aalmoes maar een vriend! dat is de vraag die van alle kanten tot ons komt, geef ons uzelf, uw tijd, uw hart, uw verstand, uw belangstelling, en in de laatste plaats uw geld, want als gij ons het andere geeft, leert gij ons onszelf helpen" (12).

De moderne armenverzorgeren lieten het niet bij woorden. Zij brachten hun ideeën over de noodzaak van begeleiding en opvoeding in de praktijk, en konden dit doen omdat zij hun materiële hulp van het aanvaarden daarvan afhankelijk stelden.

Al week de visie van de moderne armenverzorgeren op de oorzaken van armoede niet af van die van traditionele armenverzorgeren, zij waren optimistischer over de mogelijkheid de armoede voorgoed uit te bannen door beschaving van de lagere klassen. Dit veronderstelde echter ook een andere houding van de burgerij tegenover de armen. Voor de traditio-

nele armenverzorger was het weldoen der armen in de eerste plaats een eis van christelijke barmhartigheid. Hierdoor bevorderde men zijn eigen zieleheil, ongeacht de aard van de gift of het effect ervan op de armen. Niet de arme en zijn behoeften, maar de rijke en zijn motieven stonden centraal in het bedrijven van liefdadigheid. Ook in de 19e eeuw beheersten deze ideeën nog in sterke mate het optreden jegens de armen: de armen zijn er voor de rijken. De moderne armenverzorger bestreden dit soort opvattingen heftig, zij waren van mening dat alleen het effect dat de gift sorteerte mocht tellen:

"Ik meende dat de gedachte als zouden de armen er zijn om de rijken 'liefdadigheid' te leeren, reeds lang als het brutoste egoïsme dat zich danken laat, was in de ban gedaan" (13).

Uitroeien van armoede was alleen mogelijk als aan deze traditionele bedeling uit zelfzuchtige motieven een einde werd gemaakt. En dit kon alleen als burgers in staat zouden zijn hun gevoel voor de armen op constructiever manier te uiten dan nu vaak het geval was. Teveel liet men zich nog leiden door opwellingen van medelijden bij het zien van bedelaars of andere ongelukkigen. Dit mocht een teken zijn van een liefderijk gemoed, het toegeven aan medelijden was eerder een uiting van egoïsme dan van liefde voor de armen, eerder een teken van gebrek aan zelfbeheersing dan van de wil de armen te helpen. Met name de "gevoeligheid" van de gevers werd als een ondeugd aan de kaak gesteld; het "geen lijden kunnen zien" was een gebrek aan beheersing, geen deugd:

"Er is op het gebied van armenzorg heel was kwaad gedaan door overgevoeligheid" (14).

Een werkelijk gevoel voor de armen zou zich eerder moeten uiten in onthouding van steun, tenzij men zich door onderzoek op de hoogte had gesteld wat het resultaat van hulp zou kunnen zijn:

"En ik vraag 't den heer C.: welk medelijden staat hooger: dat van den teerhartigen sentimentalist, die, niet weigeren kunnend, door 't geven van een cent momenteel een zonnestraal wekt op een vroeg-rijp, vroeg-oud kindergesicht, of dat van de 'hardvochtige' die door een stelselmatig volgehouden weigering, 't voorbeeld geeft om kin-

derexploitatie op den duur onmogelijk te maken" (15).

Zolang nog zoveel "dwaze, geldwegsmijtende burgeressen", nog zoveel "gevoelige, goedhartige naturen" hun emoties niet in bedwang hadden als zij in aanraking kwamen met armoede, of zich koesterden in de "dankbare blik, of de zegenwensch door de begiftigde geuit", zo lang zou stelselloze armenzorg bedreven worden en de armoede in stand worden gehouden. Moderne armenzorg vereiste dat mensen naast hun gevoel ook hun verstand lieten spreken, hun medelijden omzetten in methodisch en berekenend optreden, niet om de armen te geven waar ze om vroegen, maar om ze te geven wat ze "werkelijk" nodig hadden (16). Dan alleen zou het gedrag van de rijken de armen tot voorbeeld kunnen zijn.

Voorwaarden voor steun

Tot ver in de twintigste eeuw was het verkrijgen van steun een gunst, geen recht. Kerkelijke en particuliere instellingen van weldadigheid waren vrij hun hulp te onthouden aan armen die zij deze steun onwaardig vonden. Diaconieën eisten naast lidmaatschap van het betreffende kerkgenootschap meestal ook het vervullen van godsdienstplichten en in het algemeen een "deugdzame levenswandel", en ook particuliere organisaties eisten doorgaans "onberispelijk gedrag" (17). Alleen burgerlijke armbesturen stelden zulke voorwaarden niet, zij waren wettelijk verplicht steun te verlenen aan alle behoeftigen die van honger dreigden om te komen.

De instellingen van armenzorg die zich op de moderne principes baseerden waren ambivalent ten aanzien van het stellen van voorwaarden. Enerzijds meenden zij dat bedelaars, dronkaards en armen- van beroep van elke hulp verstoken moesten blijven, anderzijds meenden zij dat luiheid, slordigheid, zorgeloosheid en dergelijke bij uitstek eigenschappen waren die door de invloed van armbezoekers verholpen konden worden. Armenverzorger moesten zich daarom niet afvragen of een gezin "onwaardig" was, maar of het voor verbetering vatbaar leek, dat wil zeggen mee wilde werken om tot zelfstandigheid te geraken. "Wij steunen alleen wie vooruit willen, maar niet kunnen", verklaarde het bestuur van

Liefdadigheid naar Vermogen (18). Zelfstandigheid betekende natuurlijk niet dat mensen zich niet moesten schikken in afhankelijkheidsverhoudingen met werkgevers - hen daartoe aansporen was juist een van de taken van de armenverzorger - maar verwees naar onafhankelijkheid van bedelende instanties. Het voornaamste bewijs voor de wens tot zelfstandigheid was het aanvaarden van werk door het gezinshoofd of een van de andere gezinsleden. Wanneer deze hiertoe niet bereid waren, werd onderstand geweigerd, zoals aan het gezin

"waarvan de man en de oudste zoon vast werk konden krijgen voor elk f 1,- per dag, doch wat zij weigerden omdat zij voor zoo weinig 'hun zweet en bloed niet wilden geven'" (19).

Alleen door arbeid konden de armen uiteindelijk zelfstandigheid verwerven; wanneer zij niet uit zichzelf tot arbeidzaamheid geneigd waren, was het de taak van de armverzorger hen hiertoe te brengen.

Het onderzoek

"Geen steun dan na diepgaand onderzoek". Dit was het adagium van de moderne armenzorg. Elke beslissing over een aanvraag tot ondersteuning moest beginnen met een grondig onderzoek naar de situatie van de aanvrager: naar de samenstelling van het gezin, de verdiensten van de gezinsleden, de inkomsten uit andere bronnen, eventuele schulden, het schoolgaan der kinderen en de fysieke en morele toestand van de gezinsleden. Deze gegevens verkreeg men in gesprekken met man en vrouw, maar moesten geverifieerd worden bij werkgevers, burens, familieleden, onderwijzers en bij wie verder maar inlichtingen konden geven.

Onderzoek werd onmisbaar geacht om te weten te komen hoe een individueel gezin geholpen moest worden, maar ook om de kwaadwillenden van de goedwillenden te scheiden. Talloze voorbeelden van misleiding moesten aantonen dat het onderzoek niet vergeefs plaats vond, dat er, in de woorden van het bestuur van Liefdadigheid naar Vermogen "eerder te weinig dan te veel" werd onderzocht:

"Deze persoon gaf voor f 4,- te verdienen. Bij onderzoek bleek dit bedrag f 10,- te zijn, voldoende om van te leven" (20).

"Vrouw B. komt bij de Commissieleden huilend in een nachtjapon om hulp vragen; zij heet te arm om een japon te koopen, maar toen de Commissieleden op een ongewoon uur kwamen om zich van den toestand te overtuigen, zat zij met een paar vriendinnen op hare kamer bitter te drinken" (21).

De weerstand van de armen tegen onderzoek werd als een slecht teken opgevat:

"C. vraagt schriftelijk hulp aan een onzer stadgenoten, doch weigert die hulp door onzen tusschenkomst indien er een onderzoek moet voorafgaan: 'dan liever omkomen van honger', zegt de man. Is de onderstelling gewaagd, dat hij terecht bevreesd was voor onderzoek?" (22)

Niet alleen gaven moderne armenzorgverenigingen zelf geen enkele hulp zonder voorafgaand onderzoek, maar zij probeerden ook andere verenigingen en particulieren zo ver te brengen dit niet te doen. Liefdadigheid naar Vermogen stelde vanaf 1892 particulieren die een bepaald gezin wilden helpen in staat deze hulp via de vereniging te laten verlopen. Het genootschap zorgde dan voor onderzoek en uitdeling van de onderstand. Op deze manier konden burgers zonder zich daadwerkelijk met de armen te bemoeien hun behoefte aan meer persoonlijke steun bevredigen en toch verstandige armenzorg bedrijven.

Het systematisch weigeren van elke steun zonder vooronderzoek moest ook een eind maken aan alle vormen van bedelarij. Het uitroeien van bedelpraktijken was een doelstelling die door alle moderne armenverzorger hartstochtelijk beleden werd. Jaar in jaar uit werd het publiek op het hart gedrukt niet aan bedelaars te geven. "Straat- en voordeurfilantropie" zou armoede kweken: het was een beloning voor luiheid, werkschuwheid en huichelarij, het moedigde snoeplust, drankmisbruik, kinderexploitatie en andere ondeugden aan. Het medelijden dat bedelaars opwekten werd misplaatst genoemd, bedelaars zouden doorgaans de voorkeur geven aan bedelen boven werken omdat zij op die ma-

nier veel meer binnenhaalden.

Liefdadigheid naar Vermogen startte in 1889 een aktie ter wering van bedelarij. Zij verstrekte aan particulieren die daarom vroegen kaartjes met de naam en het adres van het genootschap. Bedelaars kregen op die adressen nu geen geld meer, maar zo'n kaartje waarmee zij zich ten kantore van Liefdadigheid naar Vermogen konden vervoegen. Deze stelde daarop een onderzoek in en gaf hulp als deze gerechtvaardigd werd geoordeeld. Zoals te verwachten was kwamen lang niet alle ontvangers van kaartjes op het kantoor, voor het bestuur een aanwijzing dat zij het onderzoek vreesden. Bij hen die zich wel meldden kwam na onderzoek veel misleiding aan het licht:

"Dat wij X, overdag als bedelaar, 's avonds als een heertje gekleed, noch aan geld, noch aan werk hielpen, ligt voor de hand" (23).

"De zoogenaamde doofstomme zwerver met één arm, bleek na opname in een ziekenverpleging alhier twee armen te hebben" (24).

Liefdadigheid naar Vermogen meende dat wanneer ieder zo verstandig zou zijn het geld dat anders aan bedelaars werd gegeven in de kas van een moderne liefdadigheidsvereniging te storten, het mogelijk zou zijn:

"Met steeds meerdere gestrengheid het gemeene bedelvolk door onthouding van iedere ondersteuning (te) dwingen een eerlijk handwerk of bedrijf te zoeken" (25).

De heftige weerstand tegen bedelaars kan niet alleen verklaard worden uit het feit dat bedelaars een beroep deden op geld dat daardoor aan de "eerlijke armen" onthouden werd, of uit de overlast die zij bezorgden. Armenverzorgers vreesden vooral de aantrekkingskracht van deze manier van leven, die inging tegen alles wat zij voorstonden: arbeidzaamheid, spaarzaamheid, onafhankelijkheid.

Soorten van ondersteuning

De Armenwet van 1854 bepaalde dat de onderstand door burgerlijke armbesturen zo min mogelijk in geld, maar bij voorkeur in eetwaren, kleding, brand-

stoffen en beddegoed gegeven moest worden. Ook de kerkelijke bedeling bestond hoofdzakelijk uit goederen.

Moderne armenverzorgers daarentegen gaven aan onderstand in geld verre de voorkeur boven steun in natura. Dit laatste zou mensen de leerzame en nuttige omgang met geld onthouden:

"Wanneer gedurende eenigszins langen tijd levensmiddelen en huishoudartikelen worden geschonken aan de armen, verliezen zij juist den kijk op de geldswaarde der artikelen" (26).

Van onderstand in geld daarentegen zou een opvoedende werking uitgaan:

"De behoeftige moet - evenals ieder mensch - leeren het geld te gebruiken. Hij moet het beschikbare weeskloon weeten te verdeelen over de verschillende wekelijksche posten" (27).

Moderne armenverzorgers verzetten zich niet alleen tegen steun in natura, zij wezen ook het geven van minimale steun af, die weliswaar de armen in leven hield, maar niet bijdroeg tot hun verheffing. De ondersteuning moest voldoende zijn om de energie van het gezin te prikkelen, maar mocht niet zo hoog zijn dat men niets anders meer verlangde. En steeds moest men er zorg voor dragen dat de beelden de onderstand in geld niet als vanzelfsprekend gingen accepteren.

Daarom ook gaf men aan het verstrekken van renteloze voorschotten de voorkeur boven geregelde ondersteuning in geld. Met een renteloos voorschot kon een zaakje opgezet of uitgebreid worden, een voordelige partij goederen worden ingekocht, een naaimachine of ander produktiemiddel aangeschaft worden. Een goed gebruik van het voorschot kwam direkt aan de ontvanger ten goede en prikkelde zo zijn ijver; mits een geregelde afbetaling geëist werd, verhoogde een voorschot het verantwoordelijkheidsgevoel:

"Het houdt menschen wakker, vermeedert hun energie, doet hen alle krachten inspannen om het geld dat zij ontvangen rentegevend te maken" (28).

Wel kon een renteloos voorschot alleen effectief zijn als nauwkeurig onderzoek had uitgewezen dat zowel de eigenschappen van de ontvanger als de aan

te vangen projecten enig perspectief boden. Liefdadigheid naar Vermogen verleende gedurende haar hele bestaan jaarlijks honderden voorschotten en betuigde herhaaldelijk haar tevredenheid met deze vorm van ondersteuning.

Een ander middel dat de zelfstandigheid van het gezin kon bevorderen was het verschaffen van werk. Veel armen slaagden er maar moeilijk in op eigen kracht werk te vinden en de armenverzorger zagen het als hun taak hen hierbij flink te helpen. Liefdadigheid naar Vermogen vatte vanaf 1879 het verschaffen van werk systematisch aan. Bij al degenen die om onderstand vroegen werd nagegaan of ze nog konden werken. Was dit het geval, dan werden zij bij werkgevers aanbevolen via een advertentie in de krant. Later konden werkgevers hun vacatures bij het genootschap opgeven, die dan uit de bij haar ingeschreven werkzoekenden de geschikte persoon koos. De werkverschaffing was geen onverdeeld succes. Liefdadigheid naar Vermogen accepteerde alleen werkzoekenden die ongeschikt waren op eigen kracht werk te vinden; werkgevers waren niet zo gesteld op de "minderwaardige krachten" die aangeboden werden. Het aanbod van arbeidskrachten overtrof dan ook steeds verre de vraag, wat in tijden van grote werkloosheid trouwens ook geen wonder was. Het waren vooral schoonmaaksters, naaisters, bakers, loopknechts en sjouwers die aan werk geholpen konden worden.

Het armbezoek

Alle moderne liefdadigheidsverenigingen maakten gebruik van vrijwillige armbezoekers, personen uit de "beschaafde" stand die zowel het vooronderzoek verrichtten als de ondersteunden regelmatig bezochten (29). Armbezoekers, die slechts een beperkt aantal armen onder hun hoede hadden (30), probeerden tijdens hun wekelijkse bezoek door hun voorbeeld, door raadgeving en voorlichting het gezin moreel en maatschappelijk te verheffen.

In de praktijk gold hun eerste zorg het gedrag van de ondersteunden in de richting van grotere zelfbeheersing om te buigen, met name wat betreft de

besteding van geld. Armbezoekers kwamen wekelijks de onderstand in geld, soms aangevuld met goederen, aan huis uitreiken. Zij onderscheidden zich daarmee van traditionele armenverzorger die de bedeeden op de zogenaamde bedeedagen de steun lieten afhalen aan het kantoor van de instelling, soms aan de woning van de armenverzorger. Thuis kon over de besteding van het geld diepgaand beraadslaagd worden "(...) opdat er zooveel mogelijk door worde bereikt, een zoo groot mogelijk nut uit worde getrokken" (31). Ook met de ontvangers van een renteloos voorschot werd uitvoerig over de aanwending van het geld overlegd. Het bespreken van inkomsten en uitgaven ging altijd gepaard met grote nadruk op zuinigheid en spaarzaamheid. Alleen daardoor zou het gezin uiteindelijk zijn zelfstandigheid kunnen herwinnen. Spaarzaamheid was een eigenschap die de armen volgens de bezoekers meestal niet kenden:

"Het gaat er in de gezinnen uit dien stand op eene voor oningewijden eigenaardige wijze toe. Men regelt de behoefte geheel naar de inkomsten. Is er weinig geld, welnu men bepaalt zich tot het hoogst noodige, komt er een buitenkansje opdagen, men richt het zich alsdan een weinig behaaglijker in" (32).

Armbezoekers moesten hun mensen leren in goede tijden wat over te leggen voor slechtere tijden. Verkwisting werd niet toegestaan, en dat men daarbij op kleinigheden lette, blijkt uit de volgende opmerking:

"Als een staaltje van verkwisting diene, dat toen onze armbezoeker hun kamer binnentrad de vrouw juist bezig was, de suiker zoo maar uit een zak in de voor de familie gereedstaande kommen te gieten" (33).

Als de ondersteunden dit soort gewoonten niet wilden afleren, werd de steun ingehouden, zoals in het volgende geval:

"(...) maar de vrouw is zoo pronkziek dat zij het beetje geld dat inkomt, voor mooie gordijnen en dergelijke onnoodige zaken gebruikt" (34).

Met tevredenheid vermeldden armbezoekers gevallen waar aansporingen tot spaarzaamheid succes hadden gehad, zoals de brandstofhandelaar die met een renteloos voorschot zijn zaakje had opgewerkt:

"Hij is zuinig tot vrekking toe, en als zijn vrouw wel eens klaagt dat 80 cent daags voor een gezin van drie personen niet teveel is, dan luidt zijn antwoord onvermijdelijk: 'denk erom vrouw, we moeten van de zomer ook leven'" (35).

Liefdadigheid naar Vermogen probeerde het sparen bij de ontvangers van renteloze voorschotten te bevorderen door er bij hen op aan te dringen gelijk met de geregelde afbetaling ook een klein bedrag bij het genootschap op een spaarbankboekje te zetten. De betrokkenen konden hierover beschikken als het hele voorschot was afgelost. Velen deden aan deze spaarregeling mee, sommigen gingen zelfs door met sparen na de aflossing:

"De man verklaarde daaraan nu zoo gewend te zijn geraakt, dat hij 't niet meer kon laten" (36).

Een vorm van sparen die de armbezoekers bij al hun ondersteunden probeerden af te dwingen was het zich verzekeren tegen ziekte- en begrafeniskosten en tegen brandschade: armen moesten leren vooruit te kijken en zich in te dekken tegen toekomstige gevaren. Overleg en spaarzaamheid konden niet aangekweekt worden als de armen er elk moment toe konden overgaan om hun goederen te belenen of andere schulden te maken als de behoeften van het moment daar aanleiding voor gaven. Liefdadigheid naar Vermogen verbood haar ondersteunden goederen naar de Bank van Lening of andere pandjeshuizen te brengen:

"Wij stonden op verbeurte van onderstand, onze ondersteunden nimmer toe hunne goederen geheel of gedeeltelijk te verpanden of te beleenen" (37).

Naast adviezen over de besteding van geld werden armbezoekers ook geacht op allerlei andere terreinen raadgevingen te verstrekken: over gebruik van de woning en verzorging van het huishouden, over de samenstelling van de maaltijden, over hygiënische maatregelen.

Bezoekers moesten er echter vooral op toezien dat de kinderen der armen ook weer niet tot de bedelenden zouden gaan behoren, maar tot nuttige leden van de maatschappij zouden uitgroeien. Een voorwaarde hiervoor was dat de kinderen een betere opvoeding kregen dan men nu vaak het geval vond;

armbezoekers moesten ouders leren wat beter met hun kinderen om te gaan. Als dit niet hielp en ouders hun kinderen verwaarloosden of hen niet de baas konden waardoor zij tot crimineel gedrag kwamen, grepen armbezoekers in en probeerden het kind in een inrichting geplaatst te krijgen. De bezoekers van Liefdadigheid naar Vermogen kenden weinig twijfels over de juistheid van zo'n beslissing voor het kind:

"Wij namen haar in 1872 van deze fabriek af, wegens de demoraliserende omgang met het fabrieksvolk, waardoor zij verviel tot dusdanige mate van onverschilligheid, dat wij het ergste voor haar toekomst vreesden. (...) Daarom besloten wij haar onder strengere tucht te plaatsen. (...) Zoo hopen wij het kind tegen zedenlijken ondergang te hebben behoord" (38).

Ouders waren soms blij van de zorg voor hun kinderen verlost te zijn, maar als zij zich tegen uithuisplaatsing verzetten of na een poosje moeite deden hun kind weer thuis te krijgen, moesten armbezoekers zich hierbij doorgaans neerleggen. Alleen dreiging met steunonthouding kon ouders er dan toe brengen hun kinderen elders te doen opvoeden. Met de invoering van de Kinderwetten in 1905 konden ouders echter uit de ouderlijke macht worden ontzet en kreeg uithuisplaatsing een wettelijke basis.

Armbezoekers controleerden ook of kinderen naar school gingen; in 1896 ging Liefdadigheid naar Vermogen zelfs over tot invoering van "schoolbiljetten" waarop armbezoekers in overleg met onderwijzers aantekening hielden van het schoolverzuim. Maar ook niet-leerplichtige kinderen moesten in de ogen van armbezoekers in staat gesteld worden een opleiding te volgen of een ambacht te leren. Liefdadigheid naar Vermogen verstreekte in zulke gevallen liever een paar jaar langer steun aan de ouders en droeg bij in de kosten van de opleiding, dan dat de kinderen direkt in een baantje met weinig vooruitzicht werden geplaatst:

"De knaap verdiende weliswaar weinig, en zou als hij het leeren van een vak eraan gaf, zeker meer in het huishouden kunnen brengen, maar onze Commissieleden achtten het voor de toekomst terecht van groot belang, dat hij op den ingeslagen weg zou voortgaan" (39).

Een opleiding voor de kinderen betekende niet alleen dat zij later zelfstandig hun brood zouden kunnen verdienen, maar ook dat zij een maatschappelijk hogere positie zouden kunnen bereiken:

"Aan de moeder, eene vischvrouw valt niet veel te doen, dat begrijpen wij; maar de dochters en de zoon: als wij die eens wat vooruit hielpen? (...) Naar onze begrippen nu staat - en dat is ook zoo - een werkmans die een ambacht heeft geleerd, maatschappelijk hooger dan een sjouwer, en verkrijgt een dienstmeisje door aanraking met hogere standen meer vatbaarheid voor beschaving dan een jonge vrouw die negotie drijft. Wij doen het voorstel: 'laat je zoon voor onze rekening naar de ambachtsschool gaan! en je dochters zullen we een nieuw stel kleren geven, laat ze gaan dienen'" (40).

Het succes van een dergelijk optreden werd natuurlijk met graagte vermeld, zeker als de hulp ertoe geleid had dat meisjes aan het fabrieksleven waren onttrokken:

"Het oudste kind, een meisje (14 jaar) was op een garenfabriek werkzaam, maar onze bezoeker wist de moeder van de noodzakelijkheid te overtuigen dat nog eenige leerjaren te geven; zij werd dan ook weder op school geplaatst. Thans is het meisje op een groot kantoor werkzaam, waar zij f 9,- in de week verdient" (41).

Hadden de armbezoekers enerzijds de taak de ondersteunden te helpen, te adviseren en moreel te steunen, tegelijk oefenden zij voortdurende controle op het gezin uit en bleven nagaan of dit de ondersteuning nog wel waard was. In dit opzicht was het optreden van de armbezoeker een voortzetting van het eerste onderzoek. In de Instructie voor de bezoekers van Liefdadigheid naar Vermogen werden beide kanten van het werk in één adem genoemd: "Welwillende raadgevingen en scherpe, voortdurende controle zijn hoofdvereischten voor een goede behandeling van een behoeftig gezin" (42).

Voortdurende controle werd nodig geacht om misleiding op het spoor te komen. Ondersteunden verzwegen soms inkomsten uit andere bronnen, wijzigingen in hun loon, veranderingen in de gezinssituatie, of ze gedroegen zich niet volgens de regels van de bezoekers:

"In den laatsten tijd meenden de Commissieleden te vermoeden dat K. zich aan kwade praktijken schuldig maakte. Met zekerheid kunnen wij vooralsnog niets melden. Het gezin staat onder strenge controle en wordt somtijds twee malen per dag bezocht" (43).

Misleiding van de bezoekers was reden om iemand direkt alle steun te onthouden, evenals het weigeren van werk, dronkenschap en onzedelijkheid. Maar ook minder duidelijke overtredingen van regels kon tot inhouding van steun leiden: bedeeden werden geacht een ordelijk, spaarzaam en sober leven te leiden en als ze dit weigerden, ondervonden ze daarvan de gevolgen:

"Als ze niet naar goede raad willen luisteren, welnu, dan houdt de ondersteuning eenvoudig op, hetzij tijdelijk, hetzij als alle bemoeiingen vruchteloos blijven, voorgoed" (44).

Moderne armenzorg en economische ontwikkeling

Vanuit de civilisatietheorie ligt het voor de hand de hierboven beschreven pogingen tot gedragsbeheersing te verklaren uit de toenemende interdependentie tussen verschillende groepen in de samenleving. De moderne armenzorgbeweging zou dan samenhangen met de groeiende afhankelijkheid tussen de industriële bourgeoisie en de arbeidersklasse onder invloed van de industrialisatie die in de tweede helft van de 19e eeuw op gang kwam: de industriële ondernemers raakten meer aangewezen op arbeidskrachten uit de lagere klassen, wier geschiktheid voor industrie-arbeid van doorslaggevend belang was voor de door hen geleide ondernemingen.

Het is evenwel de vraag of de veranderingen in armenzorg zo direkt in verband kunnen worden gebracht met de opkomst van de industriële bourgeoisie. De moderne armenverzorger behoorden niet tot industriële groeperingen; voor zover bekend waren zij voornamelijk werkzaam in de handel, de uitbreidende administratieve sector, in het onderwijs. De eerste leden-bezoekers van Liefdadigheid naar Vermogen waren "jongelieden, werkzaam op kantoren en in verschillende zaken" (45). De latere sociale samenstelling van het genootschap is

mij niet bekend, maar een ledenwerfcampagne na de eeuwwisseling wordt, behalve op beschaafde vrouwen, gericht op studenten en op "jonge mannen uit de handel". Ook waren armverzorgeren weinig georiënteerd op het industriële leven als beroepsmogelijkheid voor hun ondersteunden. Voor jongens zagen zij in het leren van een ambacht een middel om later een zelfstandig bestaan op te bouwen, meisjes moesten als het enigszins mogelijk was aan het fabrieksleven onttrokken worden om als dienstmeisje of eventueel kantoormeisje haar brood te verdienen. Volwassen vrouwen kregen een baantje als schoonmaakster, naaister of baker aangeboden, maar nooit als fabriekarbeidster. Deze gerichtheid op een pre-industriële economie kwam nog sterker tot uiting in hun voorkeur voor renteloze voorschotten. Hiermee werden mensen geholpen een eigen zaakje of bedrijfje op te zetten of in stand te houden: een stimulering van het kleinbedrijf die inging tegen de trend naar grootschalige industriële ondernemingen.

Hoewel de opkomst van de moderne armenzorg geen direkte weerspiegeling is van de toegenomen interdependentie tussen industriële burgerij en arbeidersklasse, is zij niet los te zien van de sociaal-economische ontwikkelingen na 1850. In de eerste helft van de 19e eeuw verkeerde de Nederlandse economie nog in een vroeg-kapitalistische fase. De burgerij kenmerkte zich door een traditionalistische levenshouding, een gebrek aan vernieuwingsdrift en ondernemingszin. De stagnatie van handel en nijverheid die mede hiervan het gevolg was, bracht grote werkloosheid met zich mee, waardoor de remedie voor het armoedeprobleem in de praktijk niet gevonden kon worden in het daadwerkelijk stimuleren van de arbeidslust en de arbeidsbereidheid van de armen.

Na 1850 kwam de burgerij tot nieuwe initiatieven op economisch gebied. De toenemende bedrijvigheid schiep nieuwe arbeidsplaatsen, die de kansen om door arbeid in eigen levensonderhoud te voorzien vergrootten en daarmee tot vermindering van het aantal armen kon leiden. Daartoe was echter nodig dat de armen ook werkelijk tot arbeid bereid waren. Bij burgerlijke groeperingen bestond grote twijfel

aan deze bereidheid: in hun ogen was een groot deel van de armen lui en liet zich de bedeling gemakzuchtig aanleunen. Zij zagen het daarom als hun taak het arbeidsethos dat hun eigen handelen steeds meer richting gaf ook op de armen over te brengen, niet alleen door arbeidzaamheid als morele deugd te prediken, maar ook in de praktijk af te dwingen.

Het waren vooral de leden van de middengroepen die deze opvoeding ter hand namen. Zij keerden zich het heftigst tegen de vermeende luiheid en zorgeloosheid van de lagere klassen. Dit is begrijpelijk als men bedenkt dat zij zelf hun positie niet zozeer dankten aan familierelaties en bezit, maar aan eigen inspanningen, waardoor zij het belang van hard werken heel direkt ondervonden. Als middengroepering tussen de hogere burgerij en de aan macht winnende arbeidersklasse verklaarden zij hun eigen levensstijl, waarin arbeidzaamheid en soberheid centrale waarden vormden, als algemeen geldig en probeerden deze waarden ook aan andere groeperingen op te leggen. Daar kwam bij dat de angst voor opstandigheid van de lagere klassen het besef aanwakkerde dat er een einde moest worden gemaakt aan de grote armoede. Het idee dat "beschaafd" gedrag tot opheffing van de armoede kon leiden, was voor de leden van de nieuwe middenklasse daarom een reden te meer om hun beschavingsidealen over grotere groepen te verbreiden.

De invloed van de armenzorg

Het feit dat de armbezoekers de steun konden in-trekken als de ondersteunden niet aan hun voorwaarden voldeden, gaf hen een aanzienlijke macht over de behoeftigen. Niet iedereen kon reageren als de heer K.:

"K. verkoos niet van tijd tot tijd door ons gecontroleerd te worden en bedankte daarom maar liever voor onze hulp" (46).

Mevrouw Muller-Lulofs, een van de vooraanstaande woordvoerders van de moderne armenzorg, onderkende deze eenzijdige machtsrelatie:

"De grootste klip waarop zooveel armbezoekers stranden,

is de wanverhouding, die ontstaat tusschen menschen, van wie de een steeds geeft, terwijl de ander afhankelijk is omdat hij steeds ontvangt. Partijen staan niet gelijk tegenover elkaar. *Doet de arme niet wat de geveer zegt, dan zal deze ophouden te geven*, en dat gedooft de arme niet" (47).

Maar hoewel zij en vele anderen meenden dat de armenzorg niet tot bevoogding mocht leiden, dat armbezoekers zich niet teveel met het gezinsleven mochten bemoeien en de levenswijze van de armen tot op grote hoogte moesten accepteren, was de bemoeienis met het persoonlijk en huiselijk leven van de ondersteunden juist een essentieel onderdeel van de moderne armenzorg. Het bestuur van Liefdadigheid naar Vermogen gaf uitdrukking aan haar verbazing dat niet alle armenverzoekers hiervan overtuigd leken:

"(...) maar dat een armverzorger meent dat het niet op zijn weg ligt zich in huiselijke aangelegenheden te mengen (...), waarlijk, dit is ons onverklaarbaar" (48).

Behoeftigen die steun ontvingen konden zich niet aan de bemoeiing van armbezoekers onttrekken. De controle van de bezoekers was meestal zo intensief dat zij merkten wanneer iemand "verkwistend" leefde, goederen verpandde, de kinderen uit school hield, zijn betrekking zonder aanvaardbare reden opgaf of uit bedelen ging. Door dreiging met steunonthouding konden zij het gedrag op deze punten meestal wel in overeenstemming met hun voorschriften brengen. De invloed van de armverzoekers strekte zich ook uit over bureu en familieleden die tijdens het onderzoek ingeschakeld werden om inlichtingen te geven. Zij werden op deze wijze geconfronteerd met de eisen die gesteld werden aan ondersteunden, een groepering waartoe ook zij konden gaan behoren.

Moellijker is het vast te stellen of deze "dwang van buiten" ook tot een meer stabiele en geïnternaliseerde "zelfdwang" uitgroeide, met andere woorden om na te gaan of de armen zich niet alleen uit opportunitieitsredenen aan de gestelde regels hielden, maar het burgerlijk beschavingspatroon in bepaalde opzichten tot het hunne maakten.

Er zijn aanwijzingen dat de verinnerlijking van

burgerlijke gedragsvoorschriften soms minder ver ging dan armbezoekers hooften (49). Toch zijn er wel degelijk veranderingen in het gedrag en de levenswijze van arbeiders in een meer beschaafde richting aan te tonen. Zonder te beweren dat het optreden van armbezoekers hiervan de oorzaak is geweest, mag men aannemen dat de pogingen van armenverzoekers om de armen te beschaven, afgedwongen via materiële sancties, tot deze veranderingen hebben bijgedragen.

Noten

1. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1871, pp. 17-18.
2. De disciplinerende werking van verzorgende instellingen staat op dit moment centraal in een groot aantal beshouwingen over de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Vgl. H. Michielse, *De burger als andragoog*, Meppel, 1977; J. Donzelot, *La police des familles*, Paris, 1977; C. Lasch, *Haven in a heartless world*, New York, 1977; H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*, Meppel, z.j. (1980).
3. Zie J.A. Berger, *Van armenzorg tot werklozenzorg*, Amsterdam, 1936, p. 52.
4. Dit begrip is gebruikt door Bernard Kruihof in "De deugdzame natie", *Symposion*, II/1/1980, pp. 22-37.
5. H. Goeman Borgesius e.a., *Het vraagstuk der armverzoeking*, z.p., 1895, p. 171.
6. Aan het eind van de 18e eeuw kwamen ideeën naar voren die getuigden van meer inzicht in de economische oorzaken van armoede. De werkinrichtingen die op basis van deze ideeën in veel plaatsen werden opgericht, waren er echter toch vooral op gericht de armen tot arbeidzaamheid te dwingen, niet om de economie te stimuleren. Vgl. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang*, 's Gravenhaga, 1977. Zie ook J. de Bosch Kemper, *Ge-schiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, Haarlem, 1860². Hij zoekt de oorzaken van armoede niet alleen bij de "mindere standen", maar ook bij de "meer gegoeden", die door gebrek aan initiatief en arbeidslust het scheppen van werkgelegenheid nalaten.
7. Reeds in de eerste helft van de 19e eeuw bezochten vrouwen uit de gegoede burgerij de armen aan huis, voornamelijk uit religieuze motieven. Bekende voorbeelden zijn Mevr. Groen van Prinsterer en Mevr. van Hogendorp. Zie E. Gewin, *In den Réveelkring*, pp. 58-59. W.H. Su-

- ringar had de huisbezoeksters van de vereniging "Hulp-betoon aan eerlijke en vlijtige armen" voor ogen, toen hij pleitte voor een algemeen patronaat over de armen. Vgl. W.H. Suringar, *Patronaat over de armen*, Leeuwarden, 1842. Het nieuwe van de moderne armenzorg was de systematische manier waarop zij onderzoek en huisbezoek combineerden.
8. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1884, p. 4.
  9. In *De gevestigden en de buitenstaanders*, Utrecht/Antwerpen, 1976, beschrijft Elias een soortgelijk proces: de eigenschappen van een "minderheid van de slechtsten" worden toegeschreven aan de groep als geheel.
  10. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1891, p. 6.
  11. W.H. Suringar, *Patronaat over de armen*, pp. 15-16.
  12. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1890, p. 40.
  13. M.G. Muller-Lulofs, "Twee weken bedelaar", in: *Tijdschrift voor Armenzorg*, jrg. 1 (1900), p. 123.
  14. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1887, p. 4.
  15. M.G. Muller-Lulofs, "Twee weken bedelaar", p. 122.
  16. Deze eis zou geïnterpreteerd kunnen worden als een drang tot nog verdergaande zelfbeheersing. Hoewel het zien van armoede en ellende "pijnlijk" is, wordt van de burgers gevraagd niet aan deze pijnlijkheidsgevoelens toe te geven, maar deze gevoelens te beheersen - een "hogere" vorm van omgaan met gevoelens.
  17. Hieruit blijkt dat onderzoek naar de toestand der armen niet nieuw was. De moderne armenverzorger verweten de traditionele instellingen echter dat hun onderzoek zeer oppervlakkig was, waardoor misleiding een kans kreeg en de individuele behoeften van gezinnen geen aandacht kregen.
  18. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1878, p. 18.
  19. Idem, 1894, p. 12.
  20. Idem, 1887, p. 34.
  21. Idem, 1882, pp. 8-9.
  22. Idem, 1904, p. 13.
  23. Idem, 1889, p. 25.
  24. Idem, 1889, p. 25.
  25. Idem, 1890, p. 16.
  26. C.W. de Vries, *Handboek voor armbezoekers*, Haarlem, 1916, pp. 114-115.
  27. Idem, p. 114.
  28. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1873, p. 25.
  29. De eerste armbezoekers van de moderne armenzorgverenigingen waren mannen. Bij LNV kwam in 1884 een "dames-comité" tot stand, waarna het aantal vrouwelijke bezoekers zich snel uitbreidde. In 1901 was iets minder dan de helft van de bezoekers een vrouw.
  30. Liefdadigheid naar Vermogen meende dat elke bezoeker niet meer dan vijf gezinnen kon verzorgen. Dit aantal werd vaak overschreden door een voortdurend tekort aan bezoekers. Bij traditionele instellingen hadden bezoekers, zoals diakenen, vaak wel tussen de vijftig en de honderd gezinnen onder hun hoede.
  31. J.F.L. Blankenberg, "Uitreiking van onderstand", in: *Tijdschrift voor armenzorg*, jrg. 10 (1909), p. 218.
  32. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1887, p. 57.
  33. Idem, 1890, p. 18.
  34. Idem, 1896, p. 22.
  35. Idem, 1904, pp. 11-12.
  36. Idem, 1908, p. 12.
  37. Idem, 1877, p. 9.
  38. Idem, 1873, pp. 13-14.
  39. Idem, 1879, p. 43.
  40. Idem, 1880, p. 14.
  41. Idem, 1917, p. 17.
  42. Idem, 1888, p. 53.
  43. Idem, 1877, p. 25.
  44. Idem, 1878, p. 18.
  45. J.M. Fuchs, *Ik zal doen wat in mijn vermogen ligt*, Amsterdam, 1971, p. 10.
  46. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1884, p. 13.
  47. M.G. Muller-Lulofs, *Van mensch tot mensch*, Haarlem, 1916, p. 117.
  48. Jaarverslag Liefdadigheid naar Vermogen, 1899, p. 27.
  49. Zie bijvoorbeeld de bijdrage aan het NSAV-congres *Civilisatietheorieën en civilisatieprocessen van Bram van Stolk en Cas Wouters, De gemoedarust van de welvaartsstaat*. De snelheid waarmee vrouwen uit de arbeidersklasse zich het "recht op bijstand" hebben eigen gemaakt, zou erop kunnen wijzen dat de pogingen van de armbezoekers om de ondersteunden ervan te doordringen dat het verkrijgen van steun geen vanzelfsprekend recht was, nooit diep in de persoonlijkheid is geworteld.